

Ewa KULA

Nauczyciele Rosjanie w szkołach średnich Królestwa Polskiego w okresie przejściowym (1864–1873)

Powstanie styczniowe odsunęło na zawsze wszelkie rozważania rządu rosyjskiego o reformie politycznej i liberalizacji stosunków polsko-rosyjskich. Rok 1864 oznaczał początek nowej epoki dla Polaków zarówno wewnątrz imperium rosyjskiego, jak i poza jego granicami. Była to również nowa epoka dla pozostałych mieszkańców Królestwa Polskiego i regionu zachodniego, czyli kresów¹. Unifikacja, przypomnijmy, była elementem konsekwentnej polityki caratu, znośzącej odrębność narodową Ukraińców, Białorusinów, Litwinów i Polaków, a na przełomie XIX i XX stulecia – guberni bałtyckich oraz Finlandii. Przyspieszona przez powstanie styczniowe likwidacja odrębności Królestwa objęła swoim zasięgiem także oświatę. Do realizacji polityki rządu carskiego wobec ziem polskich sprowadzani byli z terenu imperium Romanowów urzędnicy administracji państwowej, żołnierze armii rosyjskiej, duchowni cerkwi prawosławnej oraz nauczyciele.

Pojawiające się w ostatnich latach prace, traktujące o Rosjanach w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym, stawiają sobie za cel zaprezentowanie przejawów ich aktywności w różnych dziedzinach życia społecznego oraz politycznego, w celu unifikacji ziem polskich z Imperium Rosyjskim². O Rosja-

¹ T.R. Weeks, *Nation and state in late imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, Northern Illinois University Press, DeKalb 1996, s. 108.

² Zob. m.in. Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863–1915. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999; B. Drozdowska, *Życie rodzinne i towarzyskie Rosjan w Królestwie Polskim w latach 1864–1894*, [w:] *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarz i P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 115–136; K. Latawiec, *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007;

nach w szkolnictwie rządowym na terenie guberni lubelskiej w interesującym nas okresie pisał Krzysztof Latawiec przy okazji prezentowania struktury społecznej i zawodowej ludności rosyjskiej na terenie wymienionej guberni. Uwzględniając szkoły wszystkich rodzajów i szczebli, działających na opisywanym obszarze, K. Latawiec podkreślił szczególną rolę nauczycieli szkół średnich w propagowaniu rodzimej kultury w środowisku lokalnym³. O nauczycielach pochodzenia rosyjskiego w szkołach średnich w Królestwie w latach międzywojennych traktują opracowania Janiny Wołczuk, Joanny Schiller i Adama Massalskiego⁴. W omawianym okresie stawiano przed nauczycielami Rosjanami zadania nauczania młodzieży polskiej przede wszystkim języka rosyjskiego jako niezbędnego do pomyślnej realizacji procesu unifikacji. Warto więc przyjrzeć się grupie zawodowej nauczycieli rządowych szkół średnich pochodzenia rosyjskiego, zatrudnianych w tych placówkach po upadku powstania styczniowego, a więc w czasie dla szkolnictwa polskiego szczególnie trudnym, kiedy kolejnymi przepisami likwidowano osiągnięcia reformy szkolnej Aleksandra Wielopolskiego. Celem artykułu jest ukazanie liczebności Rosjan – nauczycieli w szkołach średnich Królestwa Polskiego, ich wykształcenia, stanu rodzinnego, ale także próba odpowiedzi na pytanie, czy i na ile byli oni w stanie zrealizować zadanie, jakie zostało im powierzone, polegające na rusyfikacji szkolnictwa średniego.

Okres przejściowy w szkolnictwie Królestwa Polskiego zakończony został wdrożeniem ustawy rosyjskiej o gimnazjach i progimnazjach z 1871 r. Unifikacji polskiego systemu oświatowego z rosyjskim, zgodnie z programem reform Nikołaja Milutina, sprzyjać miała realizacja przepisów z lat 1864 i 1866, które były podstawą reorganizacji rządowego szkolnictwa średniego⁵.

Na początku omawianego okresu, w czasie wdrażania reformy szkolnej Aleksandra Wielopolskiego, wzrosła liczba nauczycieli Polaków, zmniejszyła się natomiast liczba Rosjan, których pozostawiono w szkołach przede wszystkim do nauczania religii prawosławnej oraz niekiedy języka rosyjskiego. Tego ostatniego przedmiotu uczyli w tym czasie również Polacy, absolwenci uniwersytetów rosyjskich, przy czym powierzano go zwykle jednemu z nauczycieli nauk

tenże, *Rosjanie w Janowie Lubelskim w latach 1867–1915*, [w:] *Janów i Janowiczy w kregu polityki, gospodarki, prawa, kultury i religii*, materiały z sesji naukowej – 23 czerwca 2010 r., Janów Lubelski 2011, s. 79–103; tenże, *Rosjanie w Opolu Lubelskim w latach 1831–1915*, [w:] *Dzieje i kultura Opola Lubelskiego i okolic*, red. M. Ausz i H. Mącik, Lublin – Opole Lubelskie 2007, s. 111–130; tenże, *Rodzina i życie rodzinne Rosjan w Królestwie Polskim między powstaniem styczniowym a I wojną światową*, „Przegląd Historyczny” 20012, t. 103, z. 4, s. 761–788.

³ K. Latawiec, *W służbie imperium...*, s. 118–134.

⁴ J. Wołczuk, *Rosja i Rosjanie w szkołach Królestwa Polskiego 1833–1862. Szkice do obrazu*, Wrocław 2005; J. Schiller, *Portret zbiorowy nauczycieli warszawskich publicznych szkół średnich 1795–1862*, Warszawa 1998; A. Massalski, *Nauczyciele szkół średnich męskich rządowych w Królestwie Polskim w latach 1833–1862*, Warszawa 2012.

⁵ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, Warszawa 1864, t. 62, s. 335–406; K. Poznański, *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 roku*, Wrocław 1868.

historyczno-filologicznych. Sytuacja uległa zmianie po upadku powstania styczniowego. Wówczas, w tzw. okresie przejściowym, tj. poczynając od 1864 r., na stanowiska zwierzchników szkół średnich, a także do nauczania przedmiotów istotnych politycznie, takich jak język rosyjski, historia i geografia Cesarstwa Rosyjskiego i Królestwa Polskiego, zatrudniano przede wszystkim nauczycieli pochodzących z terenu Rosji, a więc Rosjan, Białorusinów i Rusinów (Ukraińców), wyznania prawosławnego bądź greckokatolickiego. Działania te były spowodowane rozporządzeniem Komitetu Urządzącego o reorganizacji szkół w Królestwie Polskim, ogłoszonym po stłumieniu powstania, kiedy polecono zwrócenie szczególnej uwagi na skład osobowy nauczycielstwa w Królestwie i podjęcie kroków mających na celu obsadzenie stanowisk, przede wszystkim tych najważniejszych, ludźmi całkowicie godnymi zaufania i oddanymi pracy w nowym systemie szkolnym⁶.

Od 1865 r. wzrastała stopniowo liczba szkół, w których wszystkie przedmioty wykładano wyłącznie w języku rosyjskim. Na początku było to gimnazjum rosyjskie w Warszawie, progimnazjum w Białej oraz gimnazjum w Chełmie. Kolejne szkoły z rosyjskim językiem wykładowym rozpoczęły działalność w roku szkolnym 1866/1867: w Suwałkach, Mariampolu, Siedlcach i Hrubieszowie, a także w progimnazjum w Zamościu⁷. Od 1 października 1867 r. trzy szkoły powiatowe: w Częstochowie, Pułtusk i Sandomierzu, przemianowano na mieszane progimnazja klasyczne, również z rosyjskim językiem wykładowym⁸. W 1868 r. dołączono jeszcze szkołę powiatową w Łowiczu, która została przekształcona w mieszaną szkołę jako ostatnia przed likwidacją przez ministerstwo podziału szkół według narodowości. Należy przy tym zaznaczyć, iż ustawami styczniowymi z 1866 r. wprowadzono we wszystkich szkołach średnich, a więc także w tych przeznaczonych dla młodzieży polskiej, nauczanie trzech przedmiotów (języka rosyjskiego i literatury, historii Rosji i Polski oraz geografii Imperium Rosyjskiego i Królestwa Polskiego) w języku rosyjskim. W 1869 r. w wyniku wspomnianej decyzji ministerstwa oświecenia publicznego język rosyjski stał się wykładowym we wszystkich szkołach średnich w Królestwie Polskim.

W omawianym okresie w rządowych szkołach średnich męskich zatrudnionych było 227 nauczycieli pochodzenia rosyjskiego. Pochodzili oni zarówno

⁶ *O preobrazovanii učebnyh zavedenii v Carstve Polskom ot 4 sentâbrâ 1864 g., Sbornik pravitelstvennyh rasporaženij po učreditelnomu Komitetu v Carstve Polskom*, t. 1, Varšava 1867, s. 317–326.

⁷ K. Poznański, *Reforma szkolna*, s. 308, 312.

⁸ Postanowieniem Komitetu Urządzącego z 25 sierpnia 1866 r. utworzono, oprócz gimnazjów i progimnazjów przeznaczonych dla młodzieży narodowości polskiej, rosyjskiej, litewskiej i niemieckiej, także gimnazja i progimnazja dla uczniów pochodzenia żydowskiego, ale z uwagi na niewielką liczbę tych uczniów szkoły te, jako przeznaczone dla młodzieży wszystkich narodowości, nazwano mieszanymi. Jednak językiem wykładowym w tych szkołach był rosyjski. Por.: E. Kula, *Opera et studio. Wizerunek nauczycieli rządowych szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1862–1873*, Kielce 2012, s. 49.

z terenów ziem zabranych, jak i centralnej Rosji oraz z ziem zaboru austriackiego. Miejsce urodzenia 133 nauczycieli Rosjan ilustruje poniższa tabela.

Tabela 1. Miejsce urodzenia nauczycieli pochodzenia rosyjskiego, uczących w szkołach średnich Królestwa Polskiego w latach 1862–1873

Miejsce urodzenia	Liczba osób	Miejsce urodzenia	Liczba osób
Gub. mińska	6	Gub. grodzieńska	9
Gub. mohylewska	4	Gub. podolska	4
Gub. wołyńska	17	Gub. lubelska	2
Gub. kijowska	21	Gub. witebska	3
Gub. charkowska	3	Gub. samarska	1
Gub. kostromska	1	Gub. petersburska	7
Gub. twerska	2	Gub. ołoniecka	2
Gub. tambowska	2	Gub. moskiewska	2
Gub. chersońska	3	Gub. smoleńska	4
Gub. pskowska	2	Gub. penzeńska	2
Gub. besarabska	1	Gub. orelska	1
Gub. doniecka	1	Gub. kurska	3
Gub. woroneska	1	Gub. irkucka	1
Gub. wołogodska	1	Gub. orłowska	2
Inflanty	1	Gub. stawropolska	1
Gub. archangielska	1	Gub. tulska	2
Gub. nowgorodska	1	Gub. saratowska	1
Gub. połtawska	3	Gub. rizańska	2
Galicja	13	Brak danych	95

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych osobowych zgromadzonych przez autorkę w elektronicznej bazie danych.

Nie było możliwe w świetle dotychczas zgromadzonych źródeł ustalenie miejsca urodzenia 95 nauczycieli. Dane dotyczą, jak już wspomniano, 133 osób, które pochodziły praktycznie z całego terytorium Imperium Rosyjskiego, jednak znacznie przeważali nauczyciele urodzeni na terenie ziem zabranych, nazywanych w języku urzędowym Krajem Północno-Zachodnim (gubernie kowieńska, grodzieńska, mohylewska, mińska, witebska) i Krajem Południowo-Zachodnim, to znaczy na ziemiach ukraińskich (gubernie kijowska, podolska i wołyńska). Z terenów tych pochodziło 65 nauczycieli, z Galicji – 13. Zatem ponad połowa to nauczyciele pochodzący z obszarów należących przed rozbiorami do Rzeczypospolitej, nieobca im więc była polska kultura, tradycje i obyczaje. Na ogół jednak czuli się w nowym miejscu pracy wyobcowani, często samotni, odczuwa-

li też dystans ze strony nauczycieli Polaków, mimo iż nie spotykali się z ich strony z przejawami jawnej wrogości⁹.

Spośród nauczycieli rosyjskiego pochodzenia 48 osób to zwierzchnicy szkół, a więc poczynając od roku 1864, inspektorzy oraz pełniący obowiązki inspektorów gimnazjów i szkół powiatowych, przekształconych w 1866 r. w progimnazja. Należy bowiem wyjaśnić, iż od chwili obowiązywania *Ustawy o wychowaniu publicznym* z 20 maja 1862 r., na czele szkół średnich stali rektorzy. Stanowisko to zniesione zostało ukazem carskim z 11 września 1864 r. na wniosek hr. Nikołaja A. Milutina, a przywrócone zostało stanowisko inspektora. Po wprowadzeniu rosyjskiej ustawy szkolnej z 1871 r., szkołami średnimi w Królestwie kierowali dyrektorzy.

Polskie władze oświatowe, wprowadzając w życie zapisy nowej ustawy szkolnej z 1862 r., zatrudniały w charakterze zwierzchników szkół średnich Polaków. Bodaj jedynym wyjątkiem było wówczas powierzenie stanowiska rektora szkoły powiatowej pedagogicznej w Łęczycy jej dotychczasowemu inspektorowi (wyznania prawosławnego) Teodorowi Dobryczowi¹⁰. T. Dobrycz był synem szlachcica serbskiego, sędziego Trybunału w Warszawie. Urodził się w Rosji w 1802 r. Według ustaleń Adama Massalskiego ukończył gimnazjum we Wrocławiu, w świetle natomiast dokumentów zgromadzonych przez Janinę Wołczuk posiadał wykształcenie domowe. W 1834 r. przeszedł do rezerwy w stopniu porucznika. W 1838 r. mianowany został nauczycielem szkoły obwodowej w Hrubieszowie¹¹, następnie w latach 1850–1862 kierował jako inspektor szkołą powiatową pięcioklasową w Łęczycy. Pracując na stanowisku rektora, wykładał tam język rosyjski, język polski i pedagogikę. Jego żoną była Helena Piotrowska, wyznania rzymskokatolickiego. Dzieci z tego małżeństwa: syn Aleksander i trzy córki, zgodnie z obowiązującymi przepisami były wyznania prawosławnego. T. Dobrycz zwolniony został ze szkoły na własną prośbę w październiku 1863 r., co mogło mieć związek z wydarzeniami spowodowanymi wybuchem powstania styczniowego¹².

⁹ Wasilij Smorodinow w swoich wspomnieniach dzieli się z czytelnikami refleksją na temat stosunku Polaków do Rosjan, pisząc, iż po podjęciu pracy w progimnazjum w Koninie w 1867 r. mieszkał i pracował „w środowisku ludzi odnoszących się w tym czasie do wszystkiego co rosyjskie z nieukrywaną nienawiścią, chociaż w warunkach jeszcze nie w pełni zniesionego stanu wojennego zachowujących się służalczo przed rosyjskim urzędnikiem”. W.G. Smorodinow, *Moja służba w Warszawskim Okręgu Naukowym i zdarzenia ze szkolnego życia. Wspomnienia pedagoga*, oprac. W. Caban, Kielce 2003, s. 22.

¹⁰ „Kurier Warszawski” z 25.08/6.09. 1862, nr 204, s. 1177.

¹¹ W szkole hrubieszowskiej jako jednej z nielicznych wykładany był język rosyjski jeszcze przed powstaniem listopadowym. Mimo przygotowań język ten nie został jednak wprowadzony do szkół jako obowiązkowy. Poczynając od 1815 r. nauczany był jako nadobowiązkowy w kilku szkołach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do 1831 r. Zob.: J. Wołczuk, *Znajomość i nauczanie języka rosyjskiego w Polsce do roku 1832*, Wrocław 1992, s. 106–112; A. Winiarz, *Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831)*, Lublin 2002, s. 241.

¹² „Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego”, Warszawa 1863, s. 179; „Gazeta Warszawska” z 20 października 1863, nr 239, s. 1; A. Massalski, *Słownik biograficzny. Nauczyciele szkół*

Rosjanom powierzano nauczanie przede wszystkim przedmiotów filologiczno-historycznych (161 osób), fizyczno-matematycznych (18 osób), religii prawosławnej (35 osób). Niewiele uczyło też rysunków i kaligrafii (8 osób) oraz śpiewu cerkiewnego (10 osób).

Od czasów Komisji Edukacji Narodowej nauczyciele w szkołach średnich na ziemiach polskich powinni legitymować się wykształceniem uniwersyteckim. Sprowadzani z Rosji do Królestwa Polskiego nauczyciele posiadali w większości wykształcenie wyższe, ale uzyskane także w innych niż uniwersytety uczelniach. Szczegółowo ilustruje to poniższa tabela.

Tabela 2. Wykształcenie nauczycieli Rosjan, uczących w szkołach średnich Królestwa Polskiego w latach 1833–1862.

Lp.	Rodzaj uzyskanego wykształcenia	Liczba osób
1.	Wyższe	159
	w tym:	
	– Główny Instytut Pedagogiczny w Sankt Petersburgu	15
	– Uniwersytet w Kijowie	37
	– Uniwersytet w Moskwie	16
	– Uniwersytet w Sankt Petersburgu	13
	– Uniwersytet w Charkowie	2
	– Akademia Sztuk Pięknych w Petersburgu	2
	– Akademia Medyko-Chirurgiczna w Petersburgu	1
	– Uniwersytet w Wiedniu	2
	– Szkoła Główna Warszawska	1
	– Uniwersytet we Lwowie	2
	– Uniwersytet w Dorpacie	1
	– Akademie Duchowne w Kazaniu, Kijowie i Petersburgu	63
2.	Półwyższe	6
	w tym:	
	– Akademia Techniczna we Lwowie	2
	– Licea: Richelieu w Odessie, Wołyńskie w Krzemieńcu	4
3.	Średnie pełne	4
4.	Średnie niepełne	3
5.	Seminaria duchowne	27
6.	Domowe	3
7.	Brak danych	25
Razem		227

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych osobowych zgromadzonych przez autorkę w elektronicznej bazie danych.

Wykształcenie nauczycieli było dość zróżnicowane pod względem poziomu nawet w grupie absolwentów samych tylko uniwersytetów. Dość przypomnieć list Juliana Bartoszewicza do rodziców, w którym z rozczarowaniem pisał o bardzo niskim poziomie studiów filologicznych na Uniwersytecie w Petersburgu, gdzie studiował w latach 1838–1842¹³. Dodać jednak należy, że wielu polskich autorów wspomnień studenckich potwierdza, jakoby Polacy byli lepszymi studentami od Rosjan. Można przyjąć takie opinie za prawdopodobne pod warunkiem, że nie zawierają niedorzeczności polegających na stwierdzeniu, że Polacy byli na przykład lepsi od Rosjan w studiowaniu języka rosyjskiego¹⁴.

Jednak niezależnie od rodzaju szkoły wyższej, ich absolwentom powierzano nauczanie w szkołach średnich przedmiotów głównych, czyli języka rosyjskiego i literatury, matematyki i fizyki, historii Polski i Rosji, geografii Imperium Rosyjskiego i Królestwa Polskiego, historii naturalnej i geografii powszechnej, języków starożytnych. Zdarzały się też przypadki zatrudniania na stanowisku nauczyciela i inspektora kandydata nieposiadającego przygotowania pedagogicznego. Ilustruje to przypadek, kiedy Wasilijowi Lebidiewowi, wychowankowi Imperatorskiej Akademii Medyko-Chirurgicznej w Petersburgu, powierzono nauczanie j. rosyjskiego, historii Rosji i Polski, geografii Imperium Rosyjskiego i Królestwa Polskiego, a także stanowisko inspektora szkoły powiatowej w Łowiczu¹⁵. Decyzje takie były uzasadnione zmianami wprowadzonymi ukazami jugenheimskimi oraz ustawami styczniowymi, kiedy należało zastąpić Polaków będących na stanowiskach zwierzchników szkół Rosjanami. Z tego powodu oprócz już wspomnianego T. Dobrycza jeszcze dwóch nauczycieli nieposiadają-

¹³ „Przytem muszę Wam, N. Rodzice, wyjawić ubolewanie moje, że na bytność w tutejszym Uniwersytecie lat 4, przepisany przeciąg jest dla nas Polaków nieznośnie długi, bo nasze usposobienie naukowe w ogólności znacznie przewyższa usposobienie tutejszych krajowców. Można zrobić jakiegokolwiek sobie o tem wyobrażenie, gdy Wam powiem, że ja od razy, pominawszy 3 oddziały, na czwartoletniego ucznia na wydziale filologicznym przechodzę; z tem jednak wszystkiem (prawdziwe nieszczęście!) 4 lata siedzieć obowiązany jestem. Rząd dla Polaków powinienby skrócić liczbę lat nauki przynajmniej o połowę, i to dla niektórych byłoby nadto. Tu na pierwszym kursie na naszym Wydziale mają z filologii, cośmy już w kl. VI dobrze umieli, na drugim to co w VII, na trzecim to co w VIII, na czwartym dopiero zaczynają się nowe rzeczy, które jak nasi utrzymują, prawie żadnej nie wymagają roboty, jakoż można się o tem dobrze z Instrukcyi przekonać. Jest więc prawda, com mówił w Warszawie, że Uniwersytet Piotrogradzki jest pod względem nauki bardzo, bardzo ubogi”. J. Bartoszewicz, *Listy Juliana Bartoszewicza pisane z Petersburga do rodziny*, „Tygodnik Powszechny” 1882, nr 17, s. 262.

¹⁴ Zdaniem fińskiego historyka, Johanessa Remy, który analizował pamiętniki pisane przez polskich studentów studiujących w Rosji, zawarty w niektórych memuarach stosunek ich autorów do wykładowców był czasami tak negatywny, że można byłoby to traktować jak uprzedzenie. Jednak większość autorów wspomnień pozytywnie ocenia profesorów. Łatwiej im to przychodzi niż pozytywna opinia o studiujących z nimi kolegach Rosjanach. Por.: J. Remy, *Higher education and national identity. Polish student activism in Russia 1832–1863*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2000, s. 91.

¹⁵ „Cirkulár po upravleniû Varšavskim Učebnym Okrugom”, Warszawa 1867, s. 15.

cych wyższego wykształcenia kierowało szkołami średnimi. Przez około 7 miesięcy pełniącym obowiązki inspektora progimnazjum mieszanego w Częstochowie, od 1 października 1867 do 11 kwietnia 1868 r., był Aleksiej Jurkiewicz-Puzanowski, wychowanek Seminarium Duchownego w Czernihowie (1859) ze stopniem studenta 1 kategorii. Od października 1869 r. aż do emerytury był następnie inspektorem wejwerskich kursów pedagogicznych i, od 1886 r. – seminarium nauczycielskiego w Chełmie¹⁶. Drugim był Fiodor Dołżański, absolwent Wołyńskiego Seminarium Duchownego. Zanim podjął pracę w Królestwie Polskim, był do 1867 r. etatowym wizytatorem Szlacheckiej Szkoły Powiatowej w Ostrogu. W latach 1867–1872, tj. do emerytury, był inspektorem progimnazjum w Pułtusk¹⁷.

Przedmioty filologiczno-historyczne były wykładane także przez nauczycieli będących absolwentami akademii duchownych, z tym że czasami, w miarę potrzeby, uczyli oni także religii prawosławnej, jak np. Klemens Czechowicz, kandydat teologii w Akademii Duchownej w Sankt Petersburgu. K. Czechowicz pochodził z guberni grodzieńskiej, seminarium duchowne ukończył w Żyrowicach. Po studiach teologicznych wykładał w seminarium duchownym prawosławnym w Warszawie w latach 1846–1847, następnie w warszawskiej szkole powiatowej prawosławnej (1847–1848). Od 1848 r. kierował parafią prawosławną w Lublinie. Równolegle uczył historii Rosji i religii prawosławnej w gimnazjum w Lublinie (1848–1864). W 1864 r. został proboszczem soboru katedralnego w Warszawie, tam też piastował od 1890 r. funkcję protojereja katedralnego. Jego żoną była Elżbieta Ignatiewna Klimowicz, córka nauczyciela religii prawosławnej w gimnazjum w Radomiu. K. Czechowicz zmarł w Warszawie w 1902 r.¹⁸

Absolwenci szkół zaliczonych tutaj do półwyższych, tj. Liceum Richelieu w Odessie i Liceum Wołyńskiego, wykładali język rosyjski, historię i geografie. Natomiast dwóm wychowankom Akademii Technicznej we Lwowie powierzono nauczanie rysunku i kaligrafii w progimnazjum w Hrubieszowie – w przypadku Emiliana Dolińskiego, oraz języka niemieckiego w progimnazjum w Zamościu, w przypadku Grzegorza Trochanowskiego.

Wśród czterech nauczycieli z wykształceniem średnim aż dwóch uczyło kaligrafii i rysunku. Pierwszy z nich to Aleksander Jefimow, który ukończył w 1866 r. Strogonowską Szkołę Rysunku Technicznego w Moskwie, w latach 1871–1873 uczył w gimnazjum w Piotrkowie¹⁹. Drugi, Filip Makarow ukończył Szkołę Rysunków w Petersburgu i otrzymał zaświadczenie z Imperatorskiej

¹⁶ Rosyjskij Gosudarstwiennyj Istorycznyj Archiw w Sankt-Petersburgie (dalej: RGIAP), f. 733, op. 225, d. 576, k. 45–56, *Formulärnyj spisok o službe* A. I. Jurkevič-Puzanovskogo.

¹⁷ „Cirkular” 1868, s. 286; tamże 1872, s. 549.

¹⁸ Rodoskij A., *Biografičeskij slovar’ pervyh XXVIII-mi kursov S.Peterburgskoj Akademii 1814–1869*, Sankt Peterburg 1907, t. 2, s. 524; A. Massalski, *Słownik biograficzny*, s. 111.

¹⁹ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: AP Łódź), zesp. 87/0, Gimn. Męskie w Piotrkowie, sygn. 566, k. nlb; tamże, sygn. 533, k. nlb.

Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu, że jest nauczycielem rysunku w szkołach powiatowych. W latach 1871–1875 uczył w progimnazjum w Pińczowie²⁰.

Spośród absolwentów prawosławnych seminariów duchownych 14 osób uczyło religii prawosławnej, 3 – śpiewu cerkiewnego. Pozostałych dziesięciu uczyło języka rosyjskiego, a niekiedy także historii i geografii.

Śpiewu cerkiewnego uczył też absolwent szkoły powiatowej duchownej w Kijowie, Iwan Rozmaiński. Jako posiadający niepełne średnie wykształcenie utrzymał się na posadzie w progimnazjum w Zamościu tylko do chwili rozpoczęcia wdrażania nowej reformy szkolnej, tj. do 30 czerwca 1873 r.²¹

Trzech Rosjan pracowało w szkołach średnich Królestwa Polskiego, legitymując się jedynie wykształceniem domowym. Pierwszy z nich, Jan Finiewski, urodzony w Rosji, uczył kaligrafii i rysunku w gimnazjum w Chełmie w latach 1866–1875. Następnie przeniesiony został decyzją kuratora Orenburskiego Okręgu Naukowego na stanowisko nauczyciela rysunku i kaligrafii w szkole realnej w Krasnoufimie. Tam zmarł w 1891 r.²² Natomiast Timofiej Rudienko i Jefim Żarko byli nauczycielami śpiewu cerkiewnego. Pierwszy z wymienionych uprawnienia nauczyciela uzyskał w II gimnazjum w Kijowie w 1866 r. W Królestwie Polskim został w tym samym roku mianowany kierującym chórem archijerejskim. Pracował w Instytucie Aleksandryjsko-Maryjskim w Warszawie, a następnie w warszawskich gimnazjach rosyjskich, męskim i żeńskim. Od 1883 r. do emerytury w 1890 r. uczył w seminarium nauczycielskim w Warszawie²³. J. Żarko uczył śpiewu w gimnazjum męskim w Siedlcach od 1866 do 1873 r.²⁴

W omawianej grupie nauczycieli Rosjan byli też posiadający dorobek piśmienniczy. Aktualny stan badań pozwala na wskazanie 27 osób piszących podręczniki, słowniki, artykuły i rozprawy naukowe. Nie jest to duża liczba osób, jeśli weźmie się pod uwagę, iż ogółem można udokumentować działalność naukową, literacką i artystyczną ok. 200 nauczycieli uczących w interesującym nas okresie²⁵. Aktywność nauczycieli na tym polu dotyczyła czasu zarówno przed przybyciem do Królestwa Polskiego, w trakcie nauczania w szkołach średnich w Królestwie Polskim, jak też po powrocie na teren Imperium Rosyjskiego. Autorami podręczników do nauki języka rosyjskiego byli nauczyciele tego przedmiotu: Nikołaj Balasnyj w VI gimnazjum i żeńskim progimnazjum w Warszawie²⁶,

²⁰ RGIAP, f. 733, op. 225, d. 289, k. 39–46. *Formulärnyj spisok o službe Filipa Makarova.*

²¹ RGIAP, f. 733, op. 202, d. 412, k. 8; „Cirkular” 1873, s. 386.

²² Archiwum Państwowe w Chełmie (dalej: AP Chełm), zesp. Chełmskie Gimnazjum Męskie, sygn. 225, k. 67.

²³ RGIAP, f. 733, op. 225, d. 425, k. 44–49, *Formulärnyj spisok o službe T. Rudenko.*

²⁴ RGIAP, f. 733, op. 225, d. 158, k. 26–31. *Formulärnyj spisok o službe E. Żarko.*

²⁵ Por.: E. Kula, *Opera et studio*, s. 221.

²⁶ Н. Балясний, *Самоучитель польского языка для русских, умеющих читать по-польски, на русском и польском языке*, Варшава 1870, i to samo w j. polskim, *Переводы с русского языка на польский и с польского на русский, выбранные из лучших писателей. Пособие к изучению русского языка* (Варшава, 1870), i to samo w j. polskim; *Руководство к*

Teoktist Chartachaj w gimnazjach w Kielcach, Piotrkowie i Warszawie²⁷, Wasilij Gruszecki w gimnazjach warszawskich²⁸, Sergiej Hruszewski w gimnazjach w Chełmie i Łomży (jego podręcznik języka staro-cerkiewno-słowiańskiego miał ponad 30 wydań)²⁹ oraz Jan Kondratowicz w progimnazjum w Sandomierzu³⁰.

Kilka podręczników do matematyki wydał jeszcze w Sankt Petersburgu Siergiej Markow, uczący tego przedmiotu w I gimnazjum w Warszawie w latach 1868–1870. Wkrótce, w 1870 r., został mianowany naczelnikiem Kieleckiej Dyrekcji Naukowej, następnie od 1871 r. naczelnikiem Chełmskiej Dyrekcji Naukowej, które to stanowisko piastował do śmierci w 1878 r.³¹ Wyjątkowo płodnym autorem piszącym przede wszystkim biografie świętych wschodniej cerkwi był Piotr Sładkopiewcow, nauczyciel języka rosyjskiego, historii i geografii w gimnazjum we Włocławku. Swoje prace zamieszczał głównie w czasopiśmie kościelnych, których liczba znacząco zaczęła wzrastać w Rosji w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XIX wieku, m.in. W „Duchownoj Biesiedie”, „Riazanskich Jeparchialnych Wiedomostiach”, „Cerkownom Wiestnikie”. Z większych prac wydał o klasztorach palestyńskich³².

Spirydion Elmanowicz, absolwent fakultetu języków wschodnich Uniwersytetu Petersburskiego, uczył języka rosyjskiego i starocerkiewnego w gimnazjum w Płocku w latach 1869–1873. W 1860 r. z sanskrytu, czyli starego języka indoaaryjskiego, przetłumaczył i wydał zbiór praw moralnych, religijnych i społecznych, zwany także prawem Aryjczyków. Praca ta wydana została jeszcze przynajmniej dwukrotnie: w 1992 i w 2002 r. w Moskwie³³.

Szkolnictwu swoje publikacje poświęcali Nikołaj Hornberg, w latach 1866–1869 nauczyciel języka francuskiego w progimnazjum mieszanym w Warszawie³⁴, Jefimij Kryżanowski, w latach 1869–1883 nauczyciel przedmiotów hu-

изучению русского языка без пособия учителя, на русском и польском языках (Варшава, 1870), to samo w j. polskim.

²⁷ Ф. Хартахай, *Буквар. Книга для чтения в народных школах*, Варшава 1870.

²⁸ В. Грушецкий, *Первоначальное знакомство с русским языком для детей польских*, Варшава 1867.

²⁹ С.Ф. Грушевский, *Первая учебная книга церковно-славянского языка*, Киев 1872.

³⁰ И. Кондратович, *Задачи для практического упражнения в русском языке*, Радом 1855.

³¹ S. Markow, pracując na stanowisku dyrektora szkół Guberni Stawropolskiej, opublikował podręczniki: *Курс арифметики, составленный по гимназической программе С. Марковым*. В 3 ч., с особым приб., содержащим в себе табл. чисел от 41700, с их делителями – Санкт Петербург 1859; *Курс алгебры, составленный по гимназической программе С. Марковым*. В 4 вып. Вып. [1]-4 – Санкт Петербург 1864–1865; *Курс арифметики, составленный по гимназической программе С. Марковым* – Санкт Петербург 1862–1864; *Курс арифметики, составленный по гимназической программе С. Марковым* – Санкт Петербург 1866.

³² П. Сладкопьев, *Древние палестинские обители и прославленные их св. Подвижники*, Санкт-Петербург 1895.

³³ С.Д. Эльманович, *Законы Ману. Манавадхармашастра, (перевод проверенный и исправленный Г.И. Ильиным)*, Петербург 1913.

³⁴ *Заметка о прогимназии в г. Бердичеве, «Киевлянин»* № 6 з 6/14.07.1864.

manistycznych w I gimnazjum w Warszawie³⁵, Benedykt Orłow, w latach 1864–1869 dyrektor gimnazjum rosyjskiego w Warszawie, a później do 1871 nauczyciel w gimnazjum kieleckim³⁶, Aleksander Sawicki, w latach 1866–1870 nauczyciel języka rosyjskiego w gimnazjum w Radomiu, później dyrektor 1870–1873 inspektor progimnazjum w Zamościu, a od 1873 do 1881 dyrektor gimnazjum w Kaliszu³⁷. Dorobek piśmienniczy posiadali też nauczyciele religii prawosławnej. Wśród nich na podkreślenie zasługuje twórczość Nikodema Sokółowa, uczącego tego przedmiotu w latach 1867–1872 w gimnazjum w Suwałkach, późniejszego biskupa Iosifa, posiadającego w swoim dorobku prace poświęcone obrazowi Matki Boskiej Ostrobramskiej oraz Matki Boskiej Częstochowskiej³⁸. Natomiast Nikołaj Straszkievicz, proboszcz Parafii Prawosławnej pw. św. Apostoła i Ewangelisty Jana Teologa w Chełmie, nauczyciel łaciny i religii prawosławnej w progimnazjum w Zamościu, opublikował artykuł o poświęceniu prawosławnej kapliczki w Chełmie w „Chołmsko-Warszawskim Jeparchialnym Wiestnikie” nr 8 z 1885 r.

Uczący w latach 1862–1873 w Królestwie Polskim nauczyciele Rosjanie zawierali związki małżeńskie nie tylko z przybyłymi tu Rosjankami, ale także z Polkami. O ile było to dopuszczalne w latach międzypowstaniowych, o tyle po powstaniu styczniowym oceniane przez społeczeństwo jako wysoce niewłaściwe. W literaturze spotykamy się z takim oto stwierdzeniem: „Za cesarza Aleksandra I rękę Rosjanom oddawały arystokratki polskie, za cesarza Mikołaja I już tylko zubożałe szlachcianki. W okresie paskiewiczowskim bliskie związki rodzinne z Rosjanami spotykały się ze zdecydowanym sprzeciwem otoczenia. Po powstaniu 1863 poślubienie Rosjanina było krzyżującym sprzeniewierzeniem się patriotycznej tradycji. „Po ostatnim przełomie z wyjątkiem nielicznych ostatnich ofiar łudzących się, że przez oddanie ręki przedstawicielowi władzy rosyjskiej zdołają złagodzić ciosy zadawane narodowi, wchodziły w związki jedynie kobiety politycznie nieodpowiedzialne” – pisano³⁹. Rozpatrując kwestię małżeństw mieszanych na terenie Królestwa od roku 1872 Beata Drozdowska ustaliła, iż na terenie Łodzi i Kielc liczba małżeństw mieszanych była do roku 1889 znacznie większa od liczby związków, w których oboje małżonkowie byli wyznania pra-

³⁵ Русские школы и обучение русскому языку в Привислянском крае, до издания указов 30 августа 1864 г., „Журнал министерства народного просвещения”, 1875 г. №№ 4 и 5.

³⁶ *Отчет о состоянии русских учебных заведений в Варшаве за 1866/67 год*, Варшава 1866.

³⁷ *Gimnazjum męskie w Kaliszu*, „Kaliszanin” 1874, nr 95 i 96; 1875, nr 10.

³⁸ *Виленский православный некрополь Архимандрита, ныне епископа Иосифа*. Вильна, 1892. VI, 422 с.; *Гродненский православно-церковный календарь или православие в Брестско-Гродненской земле в конце XIX в.* Т. 1–2. Изд. 2-е. Воронеж, 1899. Т. 1. 456 с.; Т. 2. 457 с.; *Островортная или Остробрамская иконы Богородицы в Вильно. Историческое исследование*. Изд. 2-е, испр. и доп. Вильна, 1890. VI, 664, ССХХVI с.; *Частоховская или Ченстоховская чудотворная икона Богородицы в г. Ченстохове или Частохове. Описание иконы и места нахождения ее, со снимком ее изображения*. Гродно, 1895. 71 с.

³⁹ A. Tuszyńska, *Rosjanie w Warszawie*, Warszawa 1992, s. 46.

wosławnego⁴⁰. Ustalenia te nie znajdują odzwierciedlenia w związkach małżeńskich zawieranych przez nauczycieli. Spośród 125 osób pochodzenia rosyjskiego, których stan cywilny udało się ustalić, tylko 19 nauczycieli wyznania prawosławnego zawarło małżeństwa z kobietami innego wyznania (16 – rzymskokatolickiego, a 3 – ewangelickiego), narażając się tym samym niechętniej, a nawet wrogiej opinii publicznej. Rodziny mieszane były traktowane w statystykach, w myśl prawa z 1836 r., jako prawosławne, a dzieci z takiego związku musiały być wychowywane w duchu tejże religii. Zdaniem badającego kwestię życia rodzinnego Rosjan w Królestwie Polskim K. Latawca, małżeństwa mieszane dominowały wśród Rosjan o niższym statusie społecznym⁴¹. Tylko w jednym przypadku Rosjanin, Wasilij Buszmakin, nauczyciel języka rosyjskiego, historii i geografii w szkole powiatowej ogólnej w Sieradzu, ożenił się w 1847 r. z Wiktorią z Pasiutewiczów wyznania rzymskokatolickiego, córką Ksawerego, wówczas nauczyciela gimnazjum w Szebrzeszynie. W. Buszmakin uczył wtedy w tej samej szkole. Sześcioro dzieci z tego związku było oczywiście wyznania prawosławnego⁴².

Zaprezentowana grupa Rosjan to nauczyciele stosunkowo dobrze przygotowani do swojego zawodu. Uczący w małych, powiatowych miastach Rosjanie byli niejednokrotnie najlepiej wykształconymi reprezentantami tej nacji. Ich niezajomość języka polskiego mogła przyczynić się do skuteczniejszego nauczania języka rosyjskiego w szkołach⁴³. Część z nich, zakładając rodziny, podjęła decyzję o pozostaniu w Królestwie Polskim nawet po ustaniu zatrudnienia. Założenia władz oświatowych dotyczące rusyfikacji szkolnictwa polskiego realizowane były w omawianym okresie powierzchownie i polegały na nauczaniu młodzieży języka rosyjskiego. Służyć miało temu nauczanie wszystkich przedmiotów w tym języku. Warto przytoczyć na zakończenie słowa Antoniego Zaleskiego, który podsumowując blisko dziesięcioletni okres działalności kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego Aleksandra L. Apuchina, zapytał w jednym z listów Baronowej XYZ: „[...] a ostatecznie jakież rezultat jego tak wychwalanej przez «samobytników» działalności? [...] Czy poczucie polskości choć w czymkolwiek w młodszych generacjach naszych osłabło? Czy te dzieciaki, chociaż po rosyjsku tak doskonale umieją, po polsku zapomniały zupeł-

⁴⁰ Jak wynika z analizy aktów małżeństwa z kieleckiej cerkwi katedralnej, związki mieszane były zawierane głównie między prawosławnymi mężczyznami a katoliczkami. Por.: B. Drozdowska, *Życie rodzinne i towarzyskie Rosjan*, s. 119-120.

⁴¹ Por.: K. Latawiec, *Rodzina i życie rodzinne Rosjan...*, s. 761-788.

⁴² Byli to: Włodzimierz (1848), Józef (1850), Michał (1852), Aleksandra (1851), Zofia (1861), Helena (1862). AP Łódź, Szkoła Powiatowa w Sieradzu, sygn. 9, k. 66, 238-248; tamże Dyrekcja Szkolna w Kaliszu, sygn. 370, k.nlb.

⁴³ Wasilij Smorodinow wspominał, że jego poprzednik w konińskiej szkole powiatowej Konstanty Miłkowski, nauczyciel języka rosyjskiego, uczył tego przedmiotu nie władając językiem. Z kolei on sam nie mówił po polsku, a nawet, jak wspominał, nie w pełni go rozumiał. W. Smorodinow, *Moja służba...*, s. 30.

nie? Czy ich naturę pan kurator przetworzył, uczucia zgnębił, wyobrażenia przemienił, serca wyziębził? Nie”⁴⁴.

Summary

Russians Teachers in Secondary Schools in the Kingdom of Poland During the Transition Period

The article presents the professional group of Russian teachers employed in government schools after the fall of the January Uprising, therefore, in times particularly difficult for Polish education, when every subsequent legislation was aimed at undoing Aleksander Wielopolski's achievements. The purpose of this paper is to illustrate the number of Russians teachers in secondary schools of the Kingdom of Poland (in gymnasiums and powiat schools, subsequently converted into pro-gymnasiums in 1866) as well as their education and family background. The article also attempts to answer the question whether, or to what extent those teachers were able to accomplish the task of Russification of the Polish secondary education that they have been entrusted with. In this, so-called, transitional period starting from 1864, as much as 227 Russian teachers were employed on positions of schools heads and teaching politically relevant subjects, such as the Russian language, history and geography of the Russian Empire and the Kingdom of Poland.

⁴⁴ A. Zaleski, *Towarzystwo Warszawskie. Listy do przyjaciółki przez baronową XYZ*, oprac. Z. Kołodziejczyk, Warszawa 1971, s. 192.